
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԻ 1912 Թ. ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՆԱԽԸՆՏՐԱԿԱՆ
ՊԱՅՔԱՐԸ ՎԱՆԻ ՆԱԳԱՆԳՈՒՄ ԵՎ ԴԵՏԸՆՏՐԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐԸ*

ԱՎԵՏԻՄ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, ԼԵՎՈՆ ՍԻՄՈՆՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ նախընտրական պայքար, խորհրդարան, սահմանադրություն, դաշնակցություն, հնչակյան, ընտրություններ, պատգամավոր, Վան, Ա. Վռամյան, իթթիհատ, պատրիարքարան:

1912 թ. ձմռան վերջերին ու գարնան սկզբներին Վանի նահանգը նորից ետուզեռի մեջ էր: Բանն այն էր, որ 1911 թ. դեկտեմբերին օսմանյան խորհրդարանի Կ. Պոլսի իթթիհատական պատգամավոր Ռիֆատ փաշայի՝ Ֆրանսիայում դեսպան նշանակվելու հետևանքով թափուր մնացած պատգամավորական աթոռի համար նույն ամսին տեղի ունեցան խորհրդարանի մասնակի ընտրություններ: Մեկ ձայնի առավելությամբ հաղթանակ տարավ 1911 թ. նոյեմբերի 21-ին ստեղծված իթթիլաֆական կուսակցության ներկայացուցիչ Թահիր Հայրեդդինը, ով առավելության հասավ Ներքին գործերի նախարար Մեհտուհ բեյի նկատմամբ և լուրջ հարված հասցրեց իթթիհատի քաղաքական հեղինակությանը¹:

Երիտթուրքական ղեկավարության մոտ ձևավորվեց խորհրդարանը ցրելու, նոր ընտրություններ անցկացնելու և ընդդիմադիր ուժերին ջախջախիչ հարված հասցնելու գաղափարը, քանզի հաջորդ խորհրդարանական ընտրություններին սպասելը իշխող կուսակցության կողմից առնվազն արկածախնդրություն կլիներ: Հիմք ընդունելով սահմանադրության 35-րդ հոդվածի բարեփոխման գաղափարը՝ դեռ կայսրության ներսում անցկացվող մարդահամարը չավարտված, անցկացվեցին օսմանյան պառլամենտի նոր՝ արտահերթ ընտ-

* Ներկայացվել է 27. XII. 2018 թ., գրախոսվել է 25. I. 2019 թ., ընդունվել է սպագրության 13. VI. 2019 թ.:

¹ F. Ahmed. The Young Turks, The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908–1914. Oxford, 1969, p. 100.

րություններ²:

Ըստ օսմանյան սահմանադրության 69-րդ հոդվածի՝ պատգամավորական ընդհանուր ընտրություններն անցկացվում էին չորս տարին մեկ անգամ: Պատգամավորական ընտրական օրենքի 11-րդ հոդվածի համաձայն՝ ընտրելու իրավունք ունեին 25 տարին լրացած անձինք: Սակայն 58-րդ հոդվածում միաժամանակ նշվում էր, որ ընտրական իրավունքից կարող էին օգտվել 24 տարին լրացած և 25 տարին թևակոխած անձինք³: Յուրաքանչյուր պատգամավոր ուներ պաշտոնավարման 4 տարվա իրավունք, որը կարող էր լինել վերընտրելի⁴:

Վանում ծավալվեց նախընտրական պայքար, որտեղ հաջողության հասնելու համար ՀՅԴ-ն 1912 թ. փետրվարի 13-ին դաշինք կնքեց իթթիհատականների հետ՝ ընդդեմ իթթիլաֆ-հնչակյան՝ 1912 թ. փետրվարի 7-ի համաձայնության⁵:

Փետրվարի 29-ին Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք Հ. Արշարունու ստորագրությամբ հրապարակվեց մի շրջաբերական, ըստ որի Կ. Պոլսի Քաղաքական ժողովը որոշում կայացրեց չմասնակցել ընտրություններին: Դրա փոխարեն պատրիարքարանը հանձնարարեց իրեն ենթակա մարմիններին, որ հարգեն ընտրական իրավունքը, բացառեն ընտրակաշառքները և կասկածելի անձանց մուտքը խորհրդարան⁶:

Հիշյալ շրջաբերականի հիման վրա Ազգային երեսփոխանական ժողովը հանձնարարում է Քաղաքական ժողովին, որպեսզի վերջինս վերահսկողություն սահմանի ընտրությունների անցկացման վրա: Այդ նպատակով ստեղծվում է «Միջկուսակցական համերաշխության ժողով», որը հայ ազգային կուսակցություններից և հայ առաքելական, կաթոլիկ ու ավետարանական համայնքներից պահանջում էր հստակեցնել իրենց ընտրական քաղաքականությունը:

Յուրաքանչյուր կուսակցություն, ելնելով իր շահերից, կոչ էր անում միանալ իրեն: Դաշնակցության կարգախոսն էր՝ «Գործադրեցեք Ձեր քուէի իրաւունքը. Ձեր քուէները տուէք իթթիհատի եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան թեկնածուներուն», որը շուտով փոխարինվեց՝ «Գործադրեցեք Ձեր քուէի իրաւունքը, քո-

² Այդ մասին ավելի հանգամանորեն տե՛ս Ե. Ճէրէճեան. 1912-ի օսմանեան երեսփոխանական ընտրութիւնները եւ արեւմտահայութիւնը. – «Հայկազեան հայագիտական հանդէս» (Պէրոյթ), հ. ԻԷ, 2007, էջ 16:

³ Տե՛ս «Ազատամարտ» (Կ. Պոլիս), 7. III. 1912:

⁴ Տե՛ս Տ. Չաւէն. Թիւրք Սահմանադրութիւնը եւ երիտասարդ թիւրք կուսակցութիւնները, Թիֆլիս, 1908, էջ 26:

⁵ Տե՛ս «Ազատամարտ», 9/22. II. 1912:

⁶ Տե՛ս «Ազատամարտ», 16/29. II. 1912:

ւէարկեցէք չ. 3. Դաշնակցութեան հետ>>: Հնչակյաններն էլ հանդես էին գալիս՝ <<Հայրենակիցներ, Ձեր քուէն տուէք ժողովուրդի շահերուն պաշտպան Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան, իթթիլաֆի եւ յոյն սահմանադրական կլուբի ընտրելիներուն>> կարգախոսով⁷:

Նախընտրական պայքարին հաջողությամբ մասնակցելու համար ՀՅԴ Վասպուրականի կենտրոնական կոմիտեն կազմում է <<ընտրական հանձնախումբ>>, որի նպատակն էր քարոզչություն ծավալել Վանի նահանգի գավառներում և Վան քաղաքում: Այդ նպատակով քաղաքի կենտրոնական դպրոցի սրահում բանախոսություններով հանդես եկան դաշնակցական գործիչներ Սարգիսը (Սարգիս Բարսեղյան) և Ա. Մաքսապետյանը (Մաքսապետյան)⁸:

Սկզբից նեթ նշենք, որ նախընտրական պայքարն ընթանում էր ապօրինություններով: Խորհրդարանական ընտրությունների նախօրյակին արևմտահայ կուսակցությունների հիմնական մտահոգությունը հայ պատգամավորների թվի և մասնակցության ձևի հարցն էր, որը մեծապես կախված էր ընտրաշրջանների բաժանումներից:

Օսմանյան հպատակների քաղաքական իրավունքների ամենամեծ ոտնահարումն ընտրական տեղամասերի սխալ տեղաբաշխումն էր: Ընտրաշրջանները սահմանագծվել էին այնպես, որ հայերը ոչ մի տեղ և, հատկապես, երկրորդ կարգի ընտրողների մեջ մեծամասնություն չկազմեին: Հայտնի է, որ օսմանյան սահմանադրությունը երաշխավորում էր կայսրության բոլոր ազգերի հավասարությունը և յուրաքանչյուր 50.000 բնակչի համար գաղտնի քվեարկությամբ նախատեսում էր 1 երեսփոխան: Սակայն Վանի նահանգի այն սանջակներում (գավառակներում), որտեղ կար ավելի քան 25.000 բնակիչ, նույնպես նախատեսվում էր 1 երեսփոխան⁹:

Նախընտրական ապօրինությունները հաճախ արդյունք էին պաշտոնյաների տգիտության: Այսպես, Շատախում հայ երիտասարդները թռուցիկով հայտարարում են իրենց պատվիրակի անունը, սակայն կայմական այդ քայլը դիտում է որպես <<ընտրական կանոնների>> 72-րդ հոդվածի խախտում՝ դատի տալով թռուցիկը փակցնողին և այն թուրքերեն թարգմանողին¹⁰:

Ալջավազ գյուղաքաղաքն ուներ 1.500 ընտրող, հետևաբար, պետք է ունենար

⁷ <<Ազատամարտ>>, 22/4. III–IV. 1912, 24/6. III–IV. 1912, <<Նոր Աշխարհ>> (Կ. Պոլիս), 24/6. III–IV. 1912:

⁸ Տե՛ս <<Ազատամարտ>>, 7. III. 1912:

⁹ Այս մասին ավելի հանգամանորեն տե՛ս Les րlections en Turquie; comment le gouvernement Ottoman a falsifin le scrutin. Le Caire, 1912, pp. 11–28.

¹⁰ А. Ты р к о в а. Старая Турция и младотурки. Годъ въ Константинополе, б. м. и г., с. 33.

¹¹ Տե՛ս <<Ազատամարտ>>, 7. III. 1912:

խորհրդարանական 3 պատվիրակ, սակայն քուրդ հարստահարիչ Քյոռ Հյուսեին փաշայի թելադրանքով ընտրական շրջաններն այնպես էին բաժանվել, որ կարող էին առաջադրել 5–6 պատվիրակներ:

Արձեշ գավառում էլ ընտրական շրջանակներն այնպես բաժանվեցին, որպեսզի նպաստավոր լինեն քրդերին: Ընտրական քննիչ հանձնաժողովին չէին մասնակցում ոչ միայն դրսից հրավիրվածներ, այլև՝ քաղաքապետարանի վարչության հայ անդամներ: Արձեշը պետք է բաժանվեր 8 շրջանի և ունենար 20 պատվիրակ, որից հայ՝ 6-ը¹²:

1912 թ. գարնանը ընտրական քարոզարշավն ընթանում էր ինչպես պարբերական մամուլի էջերում, այնպես էլ՝ հանրահավաքներում:

Մարտի 11-ին Վանում կայացավ հնչակյանների և ռամկավարների նախընտրական միացյալ հանրահավաքը, որտեղ հանդես եկան Արտաշես Սոլախյանը, Աբրահամ Բրուսյանը (երկուսն էլ ՄԴՀԿ-ից) և Արտակ Դարբինյանը (ՀՍՌԿ-ից): Այն բանից հետո, երբ էլույթ ունեցան ներկա գտնված դաշնակցական գործիչներ Իշխանը, Սարգիսը, Գարսենը (Տաճատ Մելքոնյան), Ա. Մաքսապետյանը և Բ. Կապուտիկյանը, նախընտրական քարոզարշավի հանրահավաքը վերածվեց ծեծկոտուքի, որին միջամտեց ոստիկանությունը¹³:

Մինչ այդ դաշնակցության ներսում սուր քննարկումներ էին գնում Վանի երեսփոխանական թեկնածուի ընտրության վերաբերյալ: Կուսակցության անդամների՝ հատկապես գավառաբնակների մեծամասնությունը, կողմ էին Ա. Վռամյանի թեկնածությանը, իսկ Վ. Փափագյանի (Կոմսի) թեկնածությունն առաջադրել էին միայն վանեցիները: Վերջիններս համոզված էին, որ դաշնակցության թեկնածուի վերաբերմունքն ի օգուտ Ա. Վռամյանի փոխվել էր զուտ անձնական դրդապատճառներով: Արամ Մանուկյանը դաշնակցության Արևմտյան բյուրոյին (Թուրքիայի հատված) հասցեագրած 1912 թ. սեպտեմբերի 19-ի նամակում մատնանշում էր, որ Վանի ողջ նահանգի դաշնակցականները դեմ էին իրենց թեկնածուի փոփոխությանը: Նույնիսկ Վանի երիտասարդությունը, որն Ա. Վռամյանի հետ լավ հարաբերությունների մեջ չէր և ավելի շատ համակրում էր Վ. Փափագյանին, կողմ էր Ա. Վռամյանի թեկնածության առաջադրմանը: Վ. Փափագյանի դեմ ժողովրդի դժգոհությունը պայմանավորված էր նրանով, որ նա նախորդ խորհրդարանում <<չխօսեց>>, հանդես չբերեց <<պայքարի բնաւորութիւն>>, ընտրողների առաջ իր պարտքը չկատարեց, և, ինչպես Ա. Մանուկյանն է նկատում, <<չեկաւ եւ յարաբերութիւն չպահեց եւ պահանջներուն գոհացում չտուաւ: Կարող եմ ըստ ամենայնի ձեզ վստահեցնել, որ ժողո-

¹² Նույն տեղում:

¹³ Տե՛ս <<Նոր Աշխարհ>>, 30/12. III–IV. 1912:

վուրդը գեթ գաւառներում, բոլորովին պաղած էր Վահանէն եւ որ այս ընտրութիւնը կատարել է բոլորովին ճշումէ եւ ազդեցութենէ զերծ ... >>¹⁴:

Ա. Վռամյանն ընտրվելուց մի քանի ամիս առաջ ազգային երեսփոխանական ժողովի նիստում <<գոռում էր>>, թե Կ. Պոլսի պատրիարքարանը մի կրոնական հաստատություն է, իսկ պատրիարքը՝ կրոնական դեկավար, որոնք չէին կարող միջամտել քաղաքական հարցերին և ընտրական պայքարին: Դա այն Ա. Վռամյանն էր, ով ընտրություններից 1–2 ամիս առաջ ազգային երեսփոխանական ժողովի նիստում <<հերոսական արիություն ցոյց տուեց>>՝ աստճանակով սպառնալով հակառակորդին¹⁵: Սակայն, երբ իր պատգամավորական ընտրությունը կասկածի ենթարկվեց, դիմեց պատրիարքարանի և պատրիարք Հ. Արշարունու միջնորդությանն ու բարեխոսել տվեց իր թեկնածության օրինականության համար:

Ի վերջո, 1912 թ. ապրիլի 6–8-ը Վանում անցկացվեցին օսմանյան խորհրդարանի երկրորդ կարգի ընտրություններ: Պայքարն ընթանում էր դաշնակցության և հնչակյան-սահմանադիր-ռամկավար (ՀՄՌ) դաշինքի միջև: Ընտրական տեղամասերում գործում էին դաշնակցության 60 վստահված անձինք: Ժամանակի պարբերական մամուլը վկայակոչում է, որ ինչպես Արևմտյան Հայաստանի մյուս քաղաքներում, Վանում ևս իրթիհատականների հետ ընտրական խախտումներին մասնակցում էին նաև դաշնակցականները¹⁶: Նույնիսկ քաղաքի կառապանները՝ մոտ 12 հոգի, իրենց կառքերը ձրի դրել էին կուսակցության տրամադրության տակ և երիտասարդներին տեղափոխում էին ընտրական տեղամասեր: ՀՄՌ դաշինքի խնդրանքով նահանգապետը ընտրական տեղամասեր ուղարկեց զորք և ոստիկանություն: Վանի Արարք թաղամասում նույնիսկ վեճ ծագեց բնակչության և զորքի միջև, որի արդյունքում ժողովուրդը խլեց, իսկ հետո հետ վերադարձրեց թուրք սպայի սուրն ու մի քանի զինվորների հրացաններ:

1912 թ. ապրիլին տեղի ունեցած օսմանյան խորհրդարանական ընտրություններն իրենց ապօրինությունների և ընտրակեղծիքների պատճառով ստացան <<զավազանի>> (մահակի) և <<ծեծի>> ընտրություններ անունը¹⁷:

Ընտրություններին մասնակցեցին ընտրողների 90 %-ը, որը վկայում էր՝ սահմանադրության կիրառման 4 տարվա ընթացքում ժողովրդի քաղաքական

¹⁴ Ա. Մ ա ն ո լ կ ե ա ն. Նամականի, Երևան, 2018, էջ 569:

¹⁵ Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 1457, ց. 1, գ. 75, թ. 1, նաև <<Ազատամարտ>>, 25. VI. 1914:

¹⁶ Տե՛ս <<Նոր Աշխարհ>>, 29/11. III–IV. 1912:

¹⁷ E. Z u r c h e r. Turkey. A Modern History. London, 1994, pp. 107–108.

գիտակցությունն աճել էր¹⁸: Արդյունքում՝ Օսմանյան Թուրքիայի տարբեր վայրերից ընտրված 32 հայ պատվիրակներից 31-ը դաշնակցականներ էին¹⁹: Մեկ այլ վկայության համաձայն՝ ընտրված 53 հայերից 52-ը դաշնակցականներ էին, մնացյալը՝ ՀՍՌ դաշինքի ներկայացուցիչներ: Թուրքերից ընտրվեց 86 պատվիրակ: Իրենց հերթին այս 139 պատվիրակը պետք է ընտրեր 2 պատգամավոր²⁰:

Օսմանյան երկրորդ խորհրդարանի բացումը տեղի ունեցավ 1912 թ. մայիսին (ըստ այլ տեղեկության՝ ապրիլի 12-ին)²¹: Ընտրվեցին 275 պատգամավոր, որոնցից 6-ը ընդդիմադիր էին²²: Օսմանյան խորհրդարանի հայ երեսփոխաններ ընտրվեցին դաշնակցականներ՝ Գ. Փաստրմաճյանը (Էրզրում), Վ. Մերենկույանը (Էրզրում), Ա. Վռամյանը (Վան), Գ. Տեր-Կարապետյանը (Մուշ), դոկտ. Կ. Փաշայանը (Սեբաստիա), իթթիհատականներ՝ Վ. Պարտիզպանյանը (Բզմիր), Պ. Հալաջյանը (Կ. Պոլիս), Հ. Բոշգեզենյանը (Հալեպ), Հ. Պոսաճյանը (Ռոդոստո) և անկուսակցական Գ. Զոհրապը (Կ. Պոլիս)²³:

Խոսելով խորհրդարանի հայ պատգամավորների գործունեության մասին՝ Վ. Թեքեյանը 1912 թ. հուլիսի 21-ին նկատում է. «Օսմանեան խորհրդարանին մէջ հայ մեպուսը կը նմանէր այն սգաւորին որ իր տերտը թողած՝ ուրիշին տերտովը կը զբաղի, կամ, եթէ կ'ուզէք, մէկդի ձգած իր անմիջական վիշտը, տասներորդական աստիճանով իրեն դպչող խնդիրներով կ'ը շահագրգռուի»²⁴:

Խորհրդարանի նախագահ դարձավ իթթիհատական խորհրդարանական խմբակցության նախագահ Խալիլ բեյը, իսկ երկրորդ խոսնակ առաջադրվեց Պ. Հալաջյանը²⁵:

Ճապոնացի ցեղասպանագետ Հիրոսոյոսի Սեզավան գտնում է, որ 1912 թ. ապրիլին կայացած օսմանյան խորհրդարանի ընտրությունները նպաստեցին թուրքացման գաղափարը պաշտպանող կառավարության ստեղծմանը²⁶:

¹⁸ Տե՛ս «Հայրենիք» (Բոստոն), 4. VI. 1912, թիւ 23:

¹⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 77, թ. 1:

²⁰ Տե՛ս «Հայրենիք», 4. VI. 1912:

²¹ Ե. Ճէրէճէաւն. նշվ. աշխ., էջ 43:

²² H. N. Akmeşhe. The Birth of Modern Turkey. London/New York, 2005, p. 101.

²³ Ե. Ճէրէճէաւն. նշվ. աշխ., էջ 38:

²⁴ Վ. Թէքէաւն. Երկու դրախտները, Իսթանպուլ, 2017, էջ 60:

²⁵ Ե. Ճէրէճէաւն. նշվ. աշխ., էջ 43:

²⁶ Հ. Սեզավաւ. Հայերի մոռացված ցեղասպանությունը. հետազոտություն ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու վերաբերյալ, Երևան, 2005, էջ 54:

Վանից պատգամավորները ընտրվեցին իթթիհատականներից՝ Միդիաստ-բեյը²⁷, իսկ դաշնակցականներից՝ Ա. Վռամյանը²⁸: Ընտրական այդ հաջողությունը պայմանավորված էր ոչ թե հայ և թուրք ընտրողների միջև համերաշխության մթնոլորտի ձևավորմամբ, որով վերջիններս իրենց քվեն սովեցին հայ թեկնածուին, այլ նրանով՝ նրանք իրենց ձայները ցրեցին իրենց ընտրողների շրջանում, հնարամտորեն չիրականացրին ընտրական գործի կազմակերպումը, որով, իթթիհատական թեկնածուից զատ, մյուս՝ քուրդ թեկնածուն՝ Շեյխ Մանսուրը, չստացավ ձայների մեծամասնությունը, որի պատճառով էլ հայերի թեկնածուն նրանից առաջ անցավ 5 ձայնի առավելությամբ²⁹:

<<Մշակ>> թերթի խմբագիր Հ. Առաքելյանը նկատում է, որ դաշնակցականների նպատակն էր, որպեսզի կարողանան օսմանյան խորհրդարանում ապահովել <<50 ոսկի ոռճիկով մի քանի պորտաբոյժ դաշնակցականների>>, որի համար նրանք սկսեցին <<աչք գոցել երիտասարդ-թիրքերի կառավարութեան՝ հանդէպ հայերի գործած բոլոր ոճիրների վրա>>³⁰:

Ա. Վռամյանը թուրքերեն լավ չգիտեր և չէր կարողանում իր մտքերը պարզ արտահայտել խորհրդարանում: Թուրքական սահմանադրության 68-րդ հոդվածը նշում էր. <<Առաջին ընտրութիւններէն չորս տարի յետոյ, պատգամաւորութեան պայմաններէն մէկը պիտի ըլլայ թիրքերէն կարդալ և՛ որքան կարելի է՝ գրել գիտնալ>>³¹:

Ըստ էության, ինչպես <<Մշակ>>-ն է հաստատում, թեև <<մեր բոլոր պատգամավորներն էլ թեկուզ մի մի ճարտասաններ դառան, ժողովուրդը այլևս նրանց վրա հաւատ չունի. օսմ. սահմանադրութիւնը մեծ հիասթափութիւն միայն պատճառեց, որովհետև սահմանադրութեան օրով և նրա անունով առաջ եկան այնքան չարիքներ, որոնք նոյն իսկ համիդեան շրջանում առաջ չէին եկել ... >>³²:

Վերջնական արդյունքում ընտրությունների օրինականությունից դժգոհ

²⁷ 1919 թ. մարտի 8-ի երիտթուրքերի դատավարության ժամանակ ռազմական ատյանը ծագումով կեսարացի <<Միություն և առաջադիմություն>> կուսակցության Բրուսայի պատասխանատու քարտուղար Հաջի Հասան Ահմեդ Միդիաստ բեյին զրկեց զինվորական աստիճանից (տե՛ս Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի, առաջ., թարգմ. և ծանոթ. Ա. Հ. Փափազյանի, Երևան, 1988, էջ 131):

²⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 86, թ. 1:

²⁹ Տե՛ս <<Մշակ>> (Թիֆլիս), 17. VI. 1912:

³⁰ <<Մշակ>>, 5. IX. 1912:

³¹ Տ. Ջ ա լ է ն. նշվ. աշխ., էջ 26:

³² Տե՛ս <<Մշակ>>, 17. VI. 1912:

մնացին հատկապես դաշնակցականները: Եթե նրանք մինչև 1911 թ. դեկտեմբեր մեծ հույսեր էին տածում իթթիհատի նկատմամբ, ապա արդեն 1912 թ. գարնանից նրանց վերաբերմունքը երիտթուրքերի հանդեպ փոխվեց: Ա. Վռամյանը Կ. Պոլսում գտնվող ռուս լրագրող Ա. Տիրկովայի հետ հանդիպման ժամանակ ասել էր. «... հավանաբար, մենք խաբվել ենք: Մենք նրանց համարում էինք կոպիտ, բայց ազնիվ մարդիկ: Իսկ նրանք պարզվեց խաբեբաներ են, քաղաքական սրիկաներ, որոնք պատրաստ են ամեն ինչի, որպեսզի կառչեն իշխանությանը ... »³³:

Իրոք, երիտթուրքերն ընտրությունների ժամանակ հայերին խաբեցին «ամենասանկեղծ» ձևով՝ մոռանալով իրենց խոստումները: Նրանք ընտրական օրենքը «պտտեցրեցին» այնպես, ինչպես կցանկանային և խորհրդարան անցկացրեցին բոլոր նրանց, ում որ ցանկացան: Այդ ամենի դեկավարը Թալեաթ փաշան էր, ում Ա. Վռամյանը համարում էր «ամենաարդար» և «ամենամաքուր» երիտթուրքերից մեկը: Դիպուկ է նկատել դեպքերի ականատես Եղիշե Բուրանյանը, երբ գրում է. «... այդ հայ դաշնակցական դիվանագետները՝ Զոհրաբները, Վարդգեսները կամ Վռամյանները ամենայն միամտությամբ հավատացին Թուրքիայի պետական փոփոխություններին և երեխայի նման բազմեցին իրենց կողքին, որպես պառլամենտի հավասար անդամներ»³⁴:

ՀՅԴ-ն հաշվի առնելով, որ իշխանությունները հրաժարվել էին կատարել նախապես իրենց հետ կնքված 1912 թ. փետրվարի 13-ի դաշնագրային պարտավորությունները՝ մայիսի 5-ին հարաբերությունները պաշտոնապես խզում է իշխող կուսակցության իթթիհատի հետ՝ պետության հետ հետագա հարաբերությունների պարտավորությունը վստահելով Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքությանը: Սակայն դրանից հետո էլ իթթիհատի և դաշնակցության հարաբերություններն, ըստ էության, շարունակվում են: Ա. Մանուկյանը ՀՅԴ Արևմտյան բյուրոյին ուղղված իր՝ 1912 թ. սեպտեմբերի 19-ի վերոնշյալ նամակում խորհուրդ էր տալիս. «Դուք ձեր դիրքը որոշեցեք կառավարութեան հանդեպ, ճիշտ է վերջնագիրը տալը ... »³⁵: Այսինքն, դեռևս 1912 թ. աշնանը ճշգրտված չէին իթթիհատի հետ դաշնակցության հետագա անելիքները:

1912 թ. Վասպուրականի ՀՅԴ Շրջանային ժողովը ընտրություններից հետո, քննելով օսմանյան սահմանադրության հոչակումից անցած 4 տարիների իրենց կատարած աշխատանքները, եկավ այն եզրակացության, որ իթթիհատականները թշնամական դիրք էին բռնել արևմտահայության նկատմամբ: Ուստի

³³ А. Тыркова. Уշվ. աշխ., էջ 80:

³⁴ Ե. Բուրանյան. Իմ անցյալի հուշերից. Վասպուրականի ողբերգությունը, Երևան, 2013, էջ 56–57:

³⁵ Ա. Մանուկեան. նշվ. աշխ., էջ 570:

Վանում կազմվեց Զինվորական մարմին³⁶, որի առաջնահերթ խնդիրն էր Արևմտյան Հայաստանի հայկական գյուղերը պաշտպանել քրդական ավազակախմբերի՝ հաճախակի դարձած հարձակումներից: Այդ իսկ նպատակով ստեղծվեցին մարտական շրջիկ խմբեր՝ վտանգված վայրերին օգնության հասնելու նպատակով: Միաժամանակ, հայկական գյուղերի բնակչությանը հրահանգվեց խուսափել արյունահեղ ընդհարումներից³⁷:

Նկատենք, որ դեռևս ընտրությունների ժամանակ Տրիպոլիտանիայի (Լիբիայի) մեջ շարունակվում էր 1911–1912 թթ. պատերազմը Բոսալիայի հետ, իսկ օսմանյան խորհրդարանի բացման ժամանակ իտալական ռազմանավերը ոմբակոծում էին Դարդանեղի ամրությունները: Չախողումներն արտաքին քաղաքականության մեջ և հուսախաբություններն ընտրությունների ժամանակ ընդդիմությանը տալիս էր լայն գործելու հնարավորություն: Ըստ այդմ՝ աստիճանաբար հզորանում էր իթթիլաֆ կուսակցությունը, որի անդամներն էին քուրդ խորհրդարանական իշխան Սաբահեդդինը, գյուլյուլճինացի Բամայիլ բեյը, Գոճա Սապրի էֆենդին և ուրիշներ: Կ. Պոլսում ստեղծվել էր «Սպաների միություն» մարմինը՝ սպա Մատրդ բեյի ղեկավարությամբ, որի առաջնահերթ խնդիրն էր պաշտոնանկ անել պատերազմական (ռազմական) նախարար Մահմուդ Շևքեթ փաշային: Օգտվելով իտալաթուրքական պատերազմում իթթիհատականների կրած պարտությունից՝ 1912 թ. հուլիսի 17-ին տեղի ունեցավ պետական հեղաշրջում. Մայիդ փաշայի կառավարությունը հրաժարական տվեց, և նոր վարչապետ դարձավ Ահմեդ Մուխտար փաշան³⁸: Վերջինս Երեսփոխանական ժողովին ու Ծերակույտին (Սենատին) ներկայացրեց խորհրդարանը ցրելու և նոր ընտրություններ անցկացնելու սուլթանական հրամանագիրը: Արդյունքում, 1912 թ. օգոստոսի 5-ին օսմանյան խորհրդարանը լուծարվեց³⁹: Որոշ իթթիհատականներ, դժգոհ լինելով կուսակցության վարած քաղաքականությունից, միացել էին իթթիլաֆին:

1913 թ. հունվարին կազմավորվում է իթթիլաֆական նոր խորհրդարան՝ Քեամիլ փաշայի վարչապետությամբ: Իթթիհատականներից շատերը, խուսափելով հետապնդումից, անցան ընդհատակ, իսկ ոմանք էլ ակնկալեցին հայերի օժանդակությունը: Հայտնի իթթիհատական Խալիլ բեյն ապաստանում

³⁶ Մ. Մ Ե ս ր ք ե ա ն. Հերոսամարտը Շատախում, Վասպուրական. Վան-Վասպուրականի Ապրիլեան հերոսամարտի տասնեւհինգամեակին առթիվ 1915–1930, Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1930, էջ 63:

³⁷ Վ. Թ ա շ ճ ե ա ն. Իշխանը. Վանա Իշխանի կեանքն ու գործունեությունը, Երևան, 1994, էջ 179:

³⁸ L. Bernard. The Emergence of Modern Turkey. London, 1968, p. 223.

³⁹ Վ. Բ ա յ ր ու ր դ յ ա ն. Օսմանյան կայսրության պատմություն, Երևան, 2011, էջ 627:

է Գ. Զոհրապի տանը: <<Հայերը կը պահէին զիրենք այք առնելով ամէն վտանգ, ինչ որ շատ շուտ պիտի մոռցուէր եւ կատարեալ ապերախտութեամբ պիտի փոխարինուէր>>⁴⁰:

Իթթիհատականների նորից իշխանության գլուխ գալուց հետո Կարինում 1913 թ. ամռանը տեղի ունեցած ՀՅԴ 7-րդ ընդհանուր ժողովը որոշեց ձեռնպահ մնալ հետագայում խորհրդարանական նոր ընտրություններին մասնակցելուց՝ իշխանություններից պահանջելով ընտրական օրենքի այնպիսի փոփոխություններ, որպեսզի արևմտահայությունն իր թվին (2 մլն) համապատասխան 20 ներկայացուցիչ ունենար խորհրդարանում և հայ երեսփոխաններն ընտրվեին հայերի քվեներով: Այս տեսակետն էին բաժանում նաև <<Միջկուսակցական համերաշխության ժողովը>> և Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանը, որոնք իրենց պահանջները փոխանցեցին կառավարությանը⁴¹:

1913 թ. նոյեմբերին Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքի տեղապահն օսմանյան երեսփոխանների նոր ընտրության առիթով կառավարությանն է ներկայացնում պաշտոնական գրություն՝ թագրիր, որի մեջ, մասնավորապես, նշվում էր. <<Թուրքիոյ մէջ աւելի քան երկու միլիոն Հայեր կան, եւ ուրեմն Հայ Ազգը աւելի քան 20 երեսփոխան տալու իրաւունքն ունի, եւ սակայն մինչեւ հիմա հազիւ կրցած է ունենալ 10-ի չափ երեսփոխաններ, որոնց մեծագոյն մասը Հայ տարրին քուէովը կամ հաւանութեամբը չէ նշանակուած, եւ ընտրական ներկայ դրութեամբ, կրնայ պատահիլ որ Օսմ. Խորհրդարանին մէջ, հա՛տ մը իսկ հայ երեսփոխան չգտնուի, եթէ միւս տարրերը իրենց բարեհաճ համաձայնութիւնը զլանան: Հայերը այս գրկանքին ենթակայ են, որովհետեւ ցիր ու ցան դարձած են՝ հին ռեժիմի ապօրինութեանց հետեւանքով, եւ հիմա իսկ՝ ընտրական շրջանակներու այնպիսի բաժանում մը գոյութիւն ունի, ուր իրենց քուէն չի կրնար երեսփոխանական ընտրութեանց վրայ նշանակելի ազդեցութիւն մը ունենալ ... >>⁴²:

Այդ նույն ժամանակ կառավարությանը տեղեկացվեց, որ խորհրդարանական համապատասխան տեղեր չտրամադրելու դեպքում հայությունը պետք է բոյկոտի ենթարկեր խորհրդարանական նոր ընտրությունները: Միաժամանակ, ի պատասխան այս գրության՝ կառավարությունը Պոլսի պատրիարքարանին հայտնում էր, որ <<երեսփոխանական ժողովը՝ ուրոյն կեր-

⁴⁰ Ս. Ս ա դ ր ր ե ա ն. Կիսադարեան Յուշամատեան (1895–1945). Ուղեւորութիւն մը Արգէնուէն Տարնոս, Փարիզ, 1948, էջ 67:

⁴¹ Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հ. ԺԱ, Պէյրութ, Յունուար, 2015, էջ 68:

⁴² Մայթաքումը օսմանեան երեսփոխաններու ընտրական հարցին մէջ, հայ քաղաքական կուսակցութեանց դիրքը, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 5–6:

պով, այս կամ այն մարմինն ու ազգը չի ներկայացներ, անհկա՝ ամբողջ Օսմ. Ազգին ներկայացուցիչն է եւ ո՛ր եւ է երեսփոխան՝ ընտրուած վայրկեանէն սկսեալ, ամբողջ Ազգին փոխանորդը կը նկատուի: Սահմանադրութեան յօդուածները, այս մասին, շատ բացորոշ են եւ ո՛ր եւ է մեկնութեան չեն կարօտիր: Ասկէ զատ, Սահմանադրութեան տրամադրութեան հակառակ հրաման մը տալու եւ կամ նոր օրէնք մը հաստատելու ձեռնհասութիւնը չունի կառավարութիւնը: Երեսփոխանները ազատ են նոր օրէնքներ առաջարկելու, եւ Խորհրդարանին մէջ, ամեն խմբակցութիւն կրնայ իր ուզածին պէս պաշտպանել՝ իր ո՛ր եւ է մէկ տեսակետը: Պատրիարքարանի իրաւասութեանց սահմանէն դուրս է այս տեսակ խնդիրներով զբաղիլ. հետեւաբար իր ներկայ դիմումը հակառակ է օրինաց. ու ասկէ վերջ Նախարարութիւնը չպիտի կրնայ նմանօրինակ <<թագրիր>>-ներու պատասխանել>>⁴³:

Այս բացահայտ և կտրուկ մերժումից հետո խորհրդարանական ավել տեղերի հարցը սկսեց քննարկվել մամուլի էջերում:

Հետագայում Վանի կուսակալ Թահսինը հայտնում է, թէ <<հայերու պահանջները՝ համեմատական եւ ազգային ընտրութեան առթիւ ընդունուած է արդէն կառավարութեան կողմէ, բայց այդ սկզբունքներու կիրարկման համար չպետք է պահանջել որ առժամեայ նոր օրինագիծ մը հրատարակուի>>⁴⁴:

Երիտթուրքերը միայն խոստումներ տվեցին հայ երեսփոխանների թիվն ավելացնելու մասին, ինչը մեղմեց հայերի գայրույթը: Սկզբնապէս նրանց խոստացած 20 կամ 18 երեսփոխանների թիվը դարձավ 16, ապա՝ 13՝ պայմանով, որ նրանցից 4-5-ը լինեն իթթիհատի անդամ կամ նրանց ցանկից ընտրված⁴⁵:

Այսպիսով, <<ազգային ընտրության>> սկզբունքը մերժվեց և միայն մնաց թղթի վրա: Այս հարցում դաշնակցությունը մեղավոր էր համարում Պատրիարքարանին և Արևմտյան բյուրոյին, որոնց չքմեղանքները բացատրություններ չունեին: Սակայն վերջնական արդյունքում էլ ավելի խորացան հակասությունները երիտթուրքերի և դաշնակցության միջև:

Ավետիս Հարությունյան – պ. գ. թ., Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ-ի հայոց պատմության ամբիոնի դոցենտ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Հայ գաղթականությունն Առաջին աշխարհա-

⁴³ Նույն տեղում, էջ 6:

⁴⁴ <<Ազգային ընտրութեան>> սկզբունքը հայերի կողմից ներկայացված պահանջ էր, ըստ որի՝ հայ պատգամավորները պետք է ընտրվեին հայերի քվեներով (տե՛ս Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հ. ԺԱ, էջ 45):

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 45:

մարտի տարիներին, Վասպուրականի պատմություն և այլն: Հեղինակ է շուրջ 140 գիտական աշխատության: avharutunyan@mail.ru

Լևոն Սիմոնյան – պ. գ. թ., Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ-ի հայոց պատմության ամբիոնի դոցենտ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Անդրֆեդերացիայի կազմավորումը, ետպատերազմական իրավիճակը (1946–1950 թթ.) և այլն: Հեղինակ է շուրջ 40 հոդվածի: levonsimonyan1950@gmail.com

REFERENCES

- Ahmed F. The Young Turks, The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908–1914. Oxford, 1969.
- Akmeshe H. N. The Birth of Modern Turkey. London/New York, 2005.
- «Azatamart» (K. Polis), 9/22. II. 1912; 16/29. II. 1912; 7. III. 1912; 22/4. III–IV. 1912; 24/6. III–IV. 1912 (In Armenian).
- Bayburdyan V. Osmanyany kaysrutyan patmutyun, Yerevan, 2011 (In Armenian).
- Bernard L. The Emergence of Modern Turkey. London, 1968.
- Buranyan E. Im ancyali husheritc. Vaspurakani voghbergutyune, Yerevan, 2013 (In Armenian).
- Hayastani azgayin arxiv (HAA). f. 1457, c. 1, g. 75, t. 1; f. 1457, c. 1, g. 77, t. 1; f. 1457, c. 1, g. 86, t. 1 (In Armenian).
- Hayeri ceghaspanutyune est yeritturqeri datavarutyan pastatghteri, araj., targm. ev dcanot. A. H. Papazyani, Yerevan, 1988 (In Armenian).
- «Haykazyan hayagitakan handes» (Peyrut), h. IE, 2007 (In Armenian).
- «Hayreniq» (Boston), 4. VI. 1912, tiv 23 (In Armenian)
- Les élections en Turquie. Comment le Gouvernement ottoman a falsirle le scrutil. Le Caire, 1912.
- Manukyan A. Namakani, Yerevan, 2018 (In Armenian).
- Mesrobyan S. Herosamarte Shataxum, Vaspurakan. Van-Vaspurakani Aprilean herosamarti tasnevhingameakin artiv 1915–1930, Venetik-s. Ghazar, 1930 (In Armenian).
- «Mshak» (Tiflis), 17. VI. 1912; 5. IX. 1912 (In Armenian).
- Nivter H. Y. Dashnacutean patmutean hamar, h. ZHA, Peyrut, Yunuar, 2015 (In Armenian).
- «Nor Ashxarh» (K. Polis), 24/6. III–IV. 1912; 29/11. III–IV. 1912; 30/12. III–IV. 1912 (In Armenian).
- Saytaqume osmanean yerespoxanneru entrakan harcin mej, haj qaghaqakan kusacuteanc dirqe, K. Polis, 1914 (In Armenian).
- Saghorean S. Kisdarean Yushamatean (1895–1945). Ughevorutivn me Argeosen Tavros, Pariz, 1948 (In Armenian).
- Segava H. Hayeri moracvac ceghaspanutyune. hetazotutyun ceghaspanutyun hancagorcutjune kanxargelelu ev patdzelu veraberyal, Yerevan, 2013 (In Armenian).
- Tashcean V. Ishxane. Vana Ishxani keanqn u gorcuneutivne, Yerevan, 1994 (In Armenian).
- Teqeyan V. Yerku draxtnere, Istanbul, 2017 (In Armenian).
- Tyrkova A. Staraja Turcija i mladoturki. God v Konstantinopole, b. m. i g. (In Russian).
- Zaven T. Tivrq Sahmanadrutivne ev yeritasard tivrq kusacutivnnere, Tiflis, 1908 (In Armenian).
- Zurcher E. Turkey. A Modern History. London, 1994.

ПРЕДВЫБОРНАЯ БОРЬБА НА ВЫБОРАХ В ОСМАНСКИЙ ПАРЛАМЕНТ 1912 Г. В
ПРОВИНЦИИ ВАН
И ПОСТВЫБОРНЫЕ ПРОЦЕССЫ

АВЕТИС АРУТЮНЯН, ЛЕВОН СИМОНЯН

Резюме

Ключевые слова: предвыборная борьба, парламент, конституция, дашнакцутюн, гнчакян, выборы, делегат, Ван, А. Врмян, иттихат, патриаршество.

В декабре 1911 г. состоялись частичные выборы в Османский парламент, где иттилафийская партия одержала победу, тем самым нанеся серьезный удар по политическому авторитету иттихатской партии. В правительстве младотурок сформировалась идея проведения новых выборов и нанесения сокрушительного удара по оппозиционным силам.

13 февраля 1912 г., в ходе предвыборной борьбы, был заключен договор между партией дашнакцутюн и иттихатийцами против союза иттилафиан–гнчакян. Предвыборная борьба проходила с нарушениями закона и с фальсификациями, в результате чего она получила название «подтасованных» выборов.

В преддверии парламентских выборов главной проблемой для всех западноармянских партий оставался вопрос о количестве армянских делегатов и способах их участия в выборах, которые в основном зависели от разделения избирательных округов. Границы избирательных округов были определены таким образом, что армяне никак не смогли бы получить большинство голосов, особенно среди вторичных избирателей.

С 6 по 8 апреля 1912 г. в Ване состоялись вторичные выборы, в результате которых были избраны Мидхат Бек (от партии иттихат) и А. Врмян (от дашнакцутюн).

Открытие второго Османского парламента состоялось в мае 1912 г.

Партия дашнакцутюн была недовольна результатами выборов. До декабря 1911 г. она возлагала большие надежды на иттихатов, но с весны 1912 г. изменила свое отношение к младотуркам.

Аветис Арутюнян – к. и. н., доцент кафедры истории Армении АГПУ им. Х. Абовяна. Научные интересы: историческая география Армении, армянские беженцы в годы Первой мировой войны, история Васпуракана и прочее. Автор около 140 научных работ. avharutunyan@mail.ru

Левон Симонян – к. и. н., доцент кафедры истории Армении АГПУ им. Х. Абовяна. Научные интересы: формирование Закавказской федерации, поствоенное положение (1946–1950 гг.) и прочее. Автор около 40 статей. levonsimonyan1950@gmail.com

PRE-ELECTION CAMPAIGN IN THE 1912 OTTOMAN PARLIAMENT
ELECTIONS IN THE PROVINCE OF VAN

AVETIS HARUTYUNYAN, LEVON SIMONYAN

Summary

Key words: Pre-election campaign, parliament, constitution, Dashnaktsutyun, Hnchakyan, elections, delegate, Van, A. Vramyan, the Ittihat, Patriarchate.

In December 1911, partial elections were held in the Ottoman parliament, where the Itilaf party won, thereby, caused a serious blow to the political authority of the Ittihat party. The idea of holding new elections and giving a destructive blow to the opposition forces was formed in the government of the Young Turks.

On February 13, 1912, during the election campaigns a contract was signed between the Dashnaktsutyun and the Ittihat against the Itilaf-Hnchakyan union. The election campaign was held with violations of the law, and as a result it received the title of “fake” elections.

On the eve of the parliamentary elections, the major concern of all the western Armenian parties was the question of the number of Armenian delegates and the ways of their participation to the elections, which generally depended on the division of constituencies.

The borders of constituencies were divided in a way that Armenians could not receive the majority of votes in any case, particularly among the second round voters.

The second round of the elections was held from April 6 to 8, 1912 in Van. As a result of it some delegates were elected from the Ittihat, such as Midhat Bey, and A.Vramyan (from the Dashnaktsutyun).

The opening of the second Ottoman parliament was held in May 1912.

The Dashnaktsutyun Party was unhappy with the election results. Until December 1911, the party had high hopes for the Ittihat, but since the spring of 1912 it changed the attitude towards the Young Turks.

Harutunyan Avetis – Candidate of Sciences in History, Associate Professor at the Chair of the History of Armenia at the State Pedagogical University after Kh. Abovyan. Scientific interests: historical geography of Armenia, Armenian refugees during the First World War, the history of Vaspurakan and others. Author of over 140 scientific works. avharutunyan@mail.ru

Simonyan Levon – Candidate of Sciences in History, Associate Professor at the Chair of the History of Armenia at the State Pedagogical University after Kh. Abovyan. Scientific interests: the formation of Transcaucasian Federation, post-war situation (1946–1950) and others. Author of over 40 articles. levonsimonyan1950@gmail.com